УДК 821

А.Т. Ибраева, Л.И. Минһаҗева

КАЗАКЪ ФОЛЬКЛОРЫ
ҺӘМ ШӘРЫК ӘДӘБИ БАГЛАНЫШЛАРЫ

В данной статье рассматривается историческое влияние восточной культуры и литературы на развитие и становление казахского фольклора. Анализируется художественность фольклорных и литературных ценностей тюркских родственных народов. Обоснована схожесть сюжетов восточного поэтического сказания и эпической поэмы, а также эпических сочинений с фольклорными образцами казахского народа.

Ключевые слова: казахская фольклористика, литературные связи, литература родственных народов, литературные памятники, восточная литература, фольклорные произведения, культурное наследие.

This article discusses the historical influence of Eastern culture and literature on the development and formation of Kazakh folklore. The artistry of folklore and literary values of Turkic related peoples is analyzed. The similarity of the plots of the Eastern poetic legend and epic poem, as well as epic works with folklore samples of the Kazakh people is substantiated.

Keywords: Kazakh folklore, literary connections, literature of related peoples, literary monument, eastern literature, folklore works, cultural heritage.

Бөтен төрки әдәбиятларның мәдәни тамырлары уртак. Төрки халыклар сүз сәнгатенең алга таба үсешенә һәм гөрләп чәчәк атуына нигез булган милли рухи мирас моны тулысынча раслый. Бу, барыннан да элек, угызларның «Китабы Дәдә Коркыт»ы, кыргыз героик эпосы «Манас», казакълар һәм татарлар арасында төрле вариантлары киң таралган «Идегәй», татар халкының атаклы «Чура батыр»ы һ. б. «Мең дә бер кичә», «Шаһнамә», «Кәлилә вә Димнә», «Ләйлә белән Мәҗнүн», «Йосыф-Зөләйха», «Таһир-Зөһрә», «Фәрһад-Ширин» яисә «Хөсрәү-Ширин» кебек әсәрләр казакъ әдәбияты үсешенә шактый зур йогынты ясады.

Урта гасырларда Көнчыгыш һәм Көнбатыш арасындагы мәдәни багланышлар хакында галим П.А. Гринцер болай дип яза: «Күп кенә әкият сюжетлары Европага монголлар һәм гарәпләр белән (ә берникадәре алардан башка да) күчеп килде. Аларны тулаем Европа фольклорында да, немец шванкларында да, француз фабльоларында да һәм Сакс, Бокаччо, Чосер, Маргарита Наварская, Сервантес, Шекспир, Лесаж һ. б. ның әсәрләрендә дә табып була» [Гринцер, с. 23].

Шәркый-төрки мәдәният һәм сәнгатьнең Европа илләре халыклары әдәбиятына йогынтысы турында галим бик тә кыю һәм гадел фикер әйтә.

Шәркый-төрки мәдәният һәм сәнгать тарихы меңнәрчә елларны колачлый. Фәндә шунысы бәхәссез: әл-Фараби, әл-Бируни, әл-

Фиргани, Олугбәк кебек даһиларны биргән төрки халыкларда язу, фән һәм мәдәният Европадагыдан күпкә алдан барлыкка килгән һәм бөтен кешелек дөньясы тарихында тирән эз калдырган.

Милли әдәбиятларның үзара йогынты ясашуы мәсьәләсен традицион рәвештә чагыштырма әдәбият белеме өйрәнә. Аңа А.Н. Веселовский нигез салган. Төрки әдәбиятларның әдәби үзара багланышларына нисбәтән чагыштырма методны куллану әдәбиятара аралашуның характерын ачыклауны таләп итә. Ул, Д. Дюришин билгеләп үткәнчә, ике төргә аерыла: генетик-контактлы (туры һәм туры булмаган, тышкы һәм эчке, йогынты ясау һәм алынмалар) әдәби багланышларга һәм әдәби метод, жанр үзенчәлекләре һәм аерым бер милли мохит дәрәҗәсендә чагылыш тапкан типологик охшашлыкларга [Дюришин, с. 100]. Әдәбиятларны типологик тикшерү Ф.И. Урманчеев, Р.К. Ганиева, Х.Й. Миңнегулов, Ф.С.Сафиуллина, В.Р. Әминева, А.М. Галиева, Ф.Г. Галимуллин, А.Ф. Галимуллина, М.И. Ибраһимов, Р.Ф. Мөхәммәтшина, Л.И. Минһаҗева, Й.Г. Нигъмәтуллина, Л.Х. Мөхәммәтҗанова кебек Казандагы әдәбият, фольклор, тел галимнәренә һәм культурологларына тел өлкәсендәге һәм әдәби үзара бәйләнешләрне тел, әдәбият һәм сәнгатьне гуманитар һәм иҗтимагый фәннәрнең интеграцион тикшеренүләре, концептуалистика, методология һәм тикшеренү алымнарының үзара бәйләнеше кысаларында системалы-комплекслы өйрәнү контекстында карарга мөмкинлек бирде. Бу алым җәмгыять белеменең төрле юнәлешләре өчен хас.

М. Ауезов, А. Байтурсынов, А. Маргулан, Б. Кенжебаев, А. Коныратбаев, Е. Смайлов, К. Жумалиев, С. Аманжолов, Г. Айдаров, С. Кирабаев, Х. Суюншалиев, З. Кабдолов, З. Ахметов, Р. Бердибай, Р. Сыздыкова, К. Омиралиев, А. Курышжанов, М. Томанов, Р. Нургалиев, С. Каскабасов, М. Жолдасбеков, М. Магауин, Т. Какишев, О. Кумисбаев, М. Жармухамедулы, С. Даутов, С. Негимов, Н. Келимбетов, Б. Уакатов һ. б. кебек казакъ галимнәренең хезмәтләре аеруча игътибарга лаек.

Әлеге галимнәрнең хезмәтләрендә төрки халыклар әдәбиятларының стиль, поэтика һәм тел аспектларында борынгы төрки истәлекләргә барып тоташуы фәнни яктан дәлилләнә. Төрки халыклар мөстәкыйльлеккә ирешкәч, бу бигрәк тә ачык күренә. Чөнки соңгысы бөтен төрки дөньяның иҗтимагый һәм рухи тормышында үзгәрешләр китереп чыгара. Нәкъ менә шул вакытта төрки халыкларның берлеген һәм бердәмлеген характерлаган күпсанлы саллы фәнни хезмәтләр языла. Ш. Ыбыраев, А. Егеубай, Ж. Дадебаев, Д. Ыскакулы, А. Кыраубаева, Б. Абылкасымов, З. Бисенгалиев, Б. Майтанов, Т. Журтбай, Б. Ыбырайым, Б. Абдигазиулы, Б. Сагындыков, А. Аманжолов, Б. Азибаева, Б. Омарулы, А. Исмакова, С. Корабай, Д. Камзабекулы тикшеренүләрендә яңа заманның фикер юнәлешләре күзәтелә. Исемнәре югарыда аталган галимнәрнең кайбер хезмәтләрендә поэтика, героик эпосларның периодик бөтенлеге карала, икенчеләрендә борынгы төрки хикәя һәм казакъ эпик поэмаларының универсаль билгеләре,

сәнгати традицияләрнең күчүчәнлеге өйрәнелә. Фәнни хезмәтләрнең бер өлеше поэтиканы, «Төрки мәдәниятнең алтын гасыры»н тәшкил иткән әсәрләрнең эстетик-сәнгати системасына, шулай ук Алтын Урда дәверендә иҗат ителгән әсәрләрнең поэтикасына, аларның идея-художество үзенчәлекләренә һәм традицияләрнең дәвамчанлыгына багышлана.

Шул рәвешле, Казакъстанның әдәбият белеме фәнендә борынгы һәм Урта гасырлар рухи мирасы үрнәкләре махсус өйрәнелә, аларның төрки халыклар әдәбиятларының нигезе, чишмә башы булуы дәлилләнә, әлеге әсәрләрнең тарихилыгы, поэтикасы, художество үзенчәлеге, традицион дәвамчанлыгы өйрәнелә. Төрки халыкларның уртак әдәби ядкярләре методологик позициядән мәдәни-тарихи процесслар нигезендә тикшерелә (А. Кыраубаева, Н. Келимбетов, Б. Сагындыков, А. Жаксылыков, А. Егеубаев, К. Сейтжанов хезмәтләре).

П.А. Гринцер фикерен дәвам итеп, күп кенә Шәрык әкиятләренең, легенда, эпик поэмаларның сюжетлары казакъ, татар, кыргыз, каракалпак, үзбәк, төрекмән фольклоры барлыкка килүгә нигез була. Көнчыгыш традициясендә уртак сюжетка корылган һәм борын-борыннан Шәрыктә яшәгән төрки халыкларның гомум мәдәни мирасын тәшкил иткән авыз әдәбиятының күпсанлы үрнәкләре сакланган. Төрки кабиләләрне бүлгәләү, аннан – берләштерү чорында, эре дәүләтләр төзелгәндә борынгы истәлекләр геройларның, бөтен халыкның рухын күтәргән. Теләсә-кайсы фольклор әсәрендә һәм әдәби ядкярләрдә халыкның патриотик рухы, аның кешелек сыйфатлары чагылыш таба. Шундый затлы сыйфатларга ия булган төркиләр Алтайдан алып Дунайга кадәр сузылган киңлекләрдә таралып яшәгән.

Тикшерену объекты кысаларында төрки халыкларның рухи алмашу-аралашуы турындагы фикерне дәвам итеп, көнчыгыш-төрки халыкларның үзара якынаюына күршеләр булып яшәү генә булышлык итмәвен билгеләп үтәсе килә. Бу процесска социаль тормыш рәвеше һәм гореф-гадәт формалары, шулай ук универсаль мәдәни характеристикалар да зур йогынты ясый. Казакъ, татар, азәрбайҗан, башкорт, үзбәк, кыргыз, төрекмән халыкларының фольклор үрнәкләре һәм борынгы әдәби истәлекләре, тарихи мәгълүматлар, архив документлары төрки дөньяның бердәмлеген һәм тупланганлыгын раслый.

Хуҗа Насретдин, Җирән чичән, Алдар Көсе белән бәйле легендалар, хикәяләр, дастаннар, әкиятләр, «Алпамыш», «Кобланды», «Күруглы» героик поэмалары, «Кузы Көрпәч – Баян Сылу» лиро-эпик поэмасы һ. б. – халыкларның бөек әсәрләре. Алар төрки халыкларның элек-электән сәнгати фикерләү, үзләренең үткәнен һәм бүгенгесен нәфасәти үзләштерү тәҗрибәсенә ия булуын ачык күрсәтә. Казакъ халкы, бөек төрки дөньяның бер вәкиле буларак, үз тарихы турында гына рухи истәлекләр иҗат итеп калмады, ә бөтен төрки дөньяны колачлады, чөнки һәр халыкның үткән юлы башкаларныкына бик тә охшаган иде.

«Орхон-Енисей язмалары», «Котадгу белег», «Диване лөгатеттөрк», «Диване Хикмәт», «Кодекс куманикус» кебек бөтен төрки

дөньяның байлыгы булган мәдәни мирас үрнәкләре һ. б. әдәби ядкярләр безнең халыкларның якынлыгы һәм туганлыгы турында сөйли. В. Бартольд, В. Радлов, С. Малов, Ч. Вәлиханов, А. Диваев, Н. Баскаков, А. Кононов, А. Щербак, Х. Коруглы, Г. Араслы кебек күренекле галимнәрнең хезмәтләре дә моны раслый. Әйтик, галим-тюрколог Н.А. Баскаков төрки халыкларны тел ягыннан туганлык һәм аерымлыклары буенча классификацияли. В. Радлов, С. Малов, А. Щербак, В. Жирмунский, Х. Коруглы, Г. Араслы, А. Маргулан, Б. Уахатов кебек галимнәрнең тикшеренүләрендә төрки халыкларның тугандашлыгыннан, аларның тел, традицияләр охшашлыгыннан килеп чыккан тарихи-генетик туганлык типологик янәшәлекнең бер формасы итеп карала.

Бу контекстта фольклорчы галим Б. Уахатов түбәндәге нәтиҗәгә килә: «Авыз иҗаты әсәрләренең кардәшлеге һәм уртаклыгы өске охшашлык белән генә билгеләнми; тәңгәллек закончалыгын ачу өчен, җитди һәм катлаулы принциплар кулланырга кирәк. Әлеге сәбәп һәм характеристикаларны истә тотып, фольклорда типологик охшашлыкның өч төре аерыла. Болар – тарихи-генетик, тарихи-мәдәни, тарихи-типологик аһәңдәшлек һәм охшашлыклар» [Уахатов, б. 186–195]. Галим төрки халыклар өчен уртак әдәби ядкярләрне һәм рухи мирасның борынгы үрнәкләрен нигез итеп ала.

Авыз иҗаты үрнәкләренең башлангычы дини карашларга барып тоташа. Чөнки алар кешелек тарихының борынгы чорында, мистик фикерләү системасы хакимлек иткән дәвердә пәйда булалар. Мөгаен шуңа күрә шәрык-төрки фольклоры үрнәкләре – әкиятләр, мәкальләр һәм әйтемнәр, шигъри хикәяләр («кыйссалар»), легендалар һәм риваятьләр Изге Коръәнгә һәм хәдисләргә нигезләнәләр. Дин белгече Т. Барласулы бу турыда болай ди: «Мөхәммәд пәйгамбәргә (сгв) кадәр яшәгән пәйгамбәрләрнең вәгазьләре (алар халыкны тәкъвалыкка өндәгәннәр) хикәяләргә, риваятьләргә, әкиятләргә якын торганнар, аннан соң аларның дәвамын Коръәндә табып булган. Фани дөньяда бары тик рухи кыйммәтләр (әкиятләр, мәкальләр һәм әйтемнәр, шигъри хикәяләр, халык җырлары, кыйссалар һ. б.) генә мәңгелек була ала. Халыкның рухи мирасы аның Ходай тарафыннан иңдерелгән җаны нигезендә формалаша. Һәм ул буыннан буынга тапшырылган халык җырларында һәм кыйссаларда чагылыш таба» [Барласұлы, б. 112].

Фольклорның шундый жанрлары эчтәлеген тирәнтен һәм тулысынча аңлау өчен, без Коръән сүрәләренә һәм аятьләренә мөрәҗәгать итәбез. Шуның белән бергә, бөтен төрки дөньяның фольклор әсәрләре ата-бабаларның килеп чыгышы белән тарихи эзлеклелектә очраша.

Бу уңайдан фольклорчы галим С. Каскабасовның төрки халыкларның борынгы истәлекләре турындагы фикерен урынлы дип саныйбыз. «Алпамыш» героик эпосы казакъ, татар, үзбәк, башкорт, кыргызлар, шулай ук алтайлылар арасында барлыкка килгән һәм төрле исем астында, төрле күләм белән таралган. Коркыт белән бәйләнешле легендалар һәм риваятьләр казакълар, башкортлар, төрекмәннәр,

азәрбайҗаннар, төрекләр арасында бик популяр булган. «Кузы Күрпәч белән Баян Сылу» лиро-эпик поэмасының үрнәкләре казакъларда, башкортлар, татарлар, алтайлылар, уйгырларда сакланган. Бер үк хикәянең күпсанлы халыкларда барлыкка килүе һәм таралуы , әлбәттә, очраклы түгел. «Алпамыш», «Кузы Көрпәч белән Баян Сылу» кебек эпик әсәрләрнең, «Коркыт Дәдә китабы» эпик истәлегенең тәүге үрнәкләре төрки халыкларны берләштерү дәверендә кечкенә генә хикәяләр рәвешендә барлыкка килүен ассызыклап, галим болай ди: «Шулай итеп, Төрки каганлык, Урта гасырларның эре дәүләте, VI гасырда оешкан һәм ун гасыр чамасы хакимлек иткән. Димәк, төрек дәүләтенең ике мең ел элек барлыкка килүе бәхәссез» [Қасқабасов, б. 93].

Төрки халыкларның әдәби мирасы һәм авыз иҗаты гомумилек һәм аһәңдәшлек белән характерлана. Казакъ халык авыз иҗатының «Қырымнан қырық батыры» дигән эпик әсәре структурасы белән кыргызларның «Манас» эпосын хәтерләтә. Халыкларның күршеләр булып таралып утыруы, үзенчәлекле универсальлек аркасында авыз әдәбиятының башка жанрлары да аһәңдәш була. Мәсәлән, мәкальләр һәм әйтемнәр: «Һөнәрне өйрән, өйрән дә җирән» («Өнерді үйрен, үйрен де жирен»), «Ат чанада беленер, ир сәфәрдә беленер» («Ат арыса – тулақ, ер арыса – аруақ»), «Айрылған ел азар, қосылған ел озар». Аларның текстлары да охшаш, төп идеяләре дә уртак.

Казакъ халкының «Мең дә бер кичә», «Шаһнама», «Ләйлә-Мәҗнүн», «Йосыф-Зөләйха», «Таһир-Зөхрә», «Кәлилә вә Димнә, «Фәрһад-Ширин» яки «Хөсрәү-Ширин» һ. б. дастаннары, поэтик әсәрләре бөтен дөнья җәмәгатьчелеген хәйран калдыра. Сүз дә юк, халыкларның үзара мөнәсәбәтләрендә галимнәрнең һәм сүз осталарының роле гаять зур, чөнки халык белән халыкны бер-берсенә аларның бөек уллары һәм акыл ияләре якынайта.

Моңа нисбәтән Көнчыгышның бөтен дөньяга танылган Рудаки, Фирдәүси, Руми, Хафиз, Гомәр Хәйям, Сәгъди, Җами, Мәрҗани, Абай кебек әдипләренең исемнәрен атарга кирәк. Мәсәлән, шәрыкче галим В.В. Бартольд фикеренчә, Фирдәүсинең хезмәте Көнчыгыш халыклары арасында VI–VII гасырларда киң таралган. «Шаһнамә»-нең төп мотивы – фарсыларның каһарманлыгына дан җырлау. Әсәр төрки дөньяның гына түгел, ә бөтен дөнья җәмәгатьчелегенең милли чынбарлыкны аңлавына йогынты ясау үрнәге булып хезмәт итә. Рудаки, Руми, Сәгъди, Хәйям, Хафиз, Җами әсәрләренең немец, рус, инглиз, француз телләренә тәрҗемәләре, XIX гасырдан башлап, аларны бөтен дөньяга таныта. Тарихтан билгеле булганча, Көнчыгышның күп кенә шагыйрьләре үзләре исән вакытта ук дан һәм абруй казана. «Мәснәви»китабының авторы, шәех, суфи шагыйрь Җәләлетдин Руминың исеме шулкадәр киң билгеле була ки, хәтта аны соңгы юлга озатырга төрле илләрдән башка диннәр вәкилләре дә килә.

Көнчыгыш халыкларның рухи кыйммәтләр алмашуы бертөрле генә бармый. Социаль-тарихи вакыйгалар, төрки халыклар тормышының

авыр чорлары да моңа сәбәп була. Чыңгызхан, Тамерлан (Аксак Тимер) җитәкчелегендәге походлар, сугышлар рухи мирасның киң таралуына комачаулый, аннан соң зүүнгар-казакъ чуалышлары аркасында көнчыгыш-казакъ, төрки-казакъ әдәби бәйләнешләре йомшара төшә.

Төрки халыклар әдәбиятында кайбер типологик күренешләрнең охшашлыгы мәсьәләсе махсус өйрәнелмәде. Аларда еш чагылыш тапкан кардәшлек һәм үзара диалект алмашу процесслары традицион рәвештә, үсештә гамәлгә ашырыла. Шуны истә тоту зарур: авыз әдәбиятында үзара мөнәсәбәтләрнең ике төре (гомуми типология һәм үзара бәйләнешләр) диалектик бердәмлек хасил итәләр, ягъни элемтәләр әдәбият үсешенең гомуми закончалыкларына нигезләнәләр. Алар типологияне тулыландыралар, киңәйтәләр, гомум типологик рәттәге урыннары үзара бәйләнешләрне гадиләштерә.

Әдәбиятлар арасындагы бәйләнешләр – киңкырлы тарихи-әдәби һәм сәнгати-нәфасати күренеш. Алар үзара алмашуның төрле фактларын үз эченә ала. Күп кенә әдәбиятлар арасында үзара бәйләнешләрнең дәвам иттерелүе аларның генетик кардәшлеге белән аңлатыла. Димәк, багланышлар да меңьеллыклар белән исәпләнә. Моңа нисбәтән казакъ һәм башка төрки әдәбиятларның тирән кардәшлек белән аңлатылган генетик бәйләнешләре турында да әйтергә кирәк.

Анализ күрсәткәнчә, төрки телле халыклар әдәбиятының борынгы һәм Урта гасырлар мирасы бар җирдә дә тигез таралмаган һәм төрле ысуллар белән сакланган. Хикәяләр, дастаннар, эпик поэмалар төрки халыкларның кайберләрендә бар, икенчеләрендә юк. Яисә бер үк үрнәкнең берничә варианты таралу очраклары да бар. Моңа һәр халыкның тарихи үсеш үзенчәлекләре, социаль шартлар, шуннан килеп чыккан ихтыяҗлар, чынбарлыкны кабул итү үзгәлекләре сәбәп була.

Тема, идея, сюжетны аңлату, образларны бирүдәге универсальлекләр, тюрколог галимнәр һәм тикшеренүчеләр фикеренчә, кардәш халыкларның уртак үзенчәлекләре белән аңлатыла.

Тарихи фактлар һәм мәгълүматлар төрки халыкларның этник генезисын, аларның көнкүрешен һәм дини ышануларын чагылдырган фольклор әсәрләре пәйда булуын раслый. Мәсәлән, «Алпамыш», «Кобланды», «Йиртөшлек», «Идегәй» героик эпосларын һәм башка эпик әсәрләрне төрки халыкларның күбесендә очратып була.

Әлеге универсаль характеристикаларның сәбәбен төрки нигездән һәм дини бердәмлектән эзләргә кирәк. Эпик әсәрләрдә бу күренешне вакыйгалар бәянында, аларны образлы тапшыру ысулларында очратырга мөмкин. Бу уңайдан академик Р. Бердибайның фикеренә аерым игътибар бирү сорала: «Казакъ һәм башкорт әдәбиятларында охшашлык һәм аналогияләрнең булуы бу халыкларның тугандашлыгы белән аңлатыла. Фәнни әйләнештә бу күренешләр тарихи-генетик билгеләр дип атала» [Бердібай, б. 58].

Димәк, барлык төрки халыклар әдәбиятларында диярлек урын алган типологик, генетик һәм территориаль әдәби багланыш төрләре бу халыкларның үзара мөнәсәбәтттә торуын күрсәтә. Мисал өчен, Р.

Бердибай казакъ халкы арасында киң таралган «Чура батыр, «Йиртөшлек», «Идегәй», «Ир Таргын» эпосларының башкортларга да билгеле булуына, «Кузы Күрпәч белән Баян Сылу» лиро-эпик поэмасының берничә үрнәге аларда да саклануына ишарәли [Бердібай, б. 40].

Әдәби багланышлар төрки телле халыкларның сәяси-икътисади һәм мәдәни тормышына зур йогынты ясый, аларны берләштерә. Мондый тенденция халык авыз иҗаты һәм борынгы әдәбият үрнәкләрендә дә күзәтелә.

Югарыда әйтелгәннәр төрки әдәбиятларның үзара йогынты ясашуының закончалыклы булуын дәлилли. Казакъ, үзбәк, кыргыз, каракалпак, азәрбайҗан халыкларының халык авыз иҗатында «Күруглы», «Алпамыш», «Кобланды» эпослары, Коркыт, Алдар Көсе, Хуҗа Насретдин турында хикәяләр һәм легендалар үрнәкләре, шулай ук Шәрык әкиятләренең төрле вариантлары очрый. Моны галимә С. Тойшыбаева түбәндәгечә нигезли: «Урта Азия халыклары әдәбиятындагы һәм гарәп, фарсы, төрек, һинд әкият һәм легендаларындагы сюжет охшашлыгына бу халыкларның сәүдә-икътисади, хуҗалык эшчәнлеге сәбәп була» [Тойшыбаева, б. 57]. Шул рәвешле, галим каракалпакларның «Шадьяр» поэтик хикәясе һәм казакъның «Кыз Жибек» эпик поэмасы, шулай ук «Идегәй», «Ир Косай», «Ир Шора» кебек эпик әсәрләре сюжетларының халкыбызның фольклор үрнәкләренеке белән охшашлыгын исбатлый.

Шуның белән бергә, Ч. Вәлиханов, В. Радлов, В. Жирмунский, А. Маргулан, Р. Бердибай, Х. Захаров, И. Сәгыйтов, И. Ыбраев кебек тюрколог галимнәр карашынча, кардәш халыклар эпик әсәрләрендәге идея, образлар, мотив охшашлыгы генетик туганлык белән генә түгел, ә тулаем эпик әсәрләр типологиясе характеристикасы белән дә аңлатыла. Академик В. Жирмунский Көнчыгыш һәм Көнбатыш халыкларының эпик әсәрләре үзләренә генә хас үзгә сыйфатлар белән характерлана, дип яза. Мәсәлән, геройның могҗизалы рәвештә тууы, бик тиз үсүе, кешеләр кебек сөйләшә белгән, җилдән дә җитезрәк чапкан атны сайлавы, ниндидер албасты-убырлар һәм серле затлар белән очрашуы, көндәшләрен җиңүе, кәләш эзләве, дошманының кызына өйләнүе һ. б. Әлеге мотивлар, үзенчәлекләр көнчыгыштөрки эпосларга хас. Мондый аналогияләр казакъ, каракалпак, кыргыз, башкорт халыклары эпик әсәрләренең үзенчәлекле билгеләрен тәшкил итә.

Бу эпосларның һәрберсендә халыкның милли-специфик билгеләре, үзенчәлеге, гореф-гадәт, йола һәм традицияләре, мәнфәгатьләре һәм өмет-хыяллары чагылыш таба. Фольклор үрнәкләренең кардәш халыклар арасында киң таралуы аларның этник һәм территориаль якынлыгын, уртак тарихи язмышка ия булуларын күрсәтә, ул гына да түгел, алар арасында тыгыз мәдәни бәйләнешләр урнашуын раслый.

Кайбер төрки халыклар, аерым алганда, казакъ һәм башкорт, казакъ һәм төрекмән, казакъ һәм азәрбайҗан, казакъ һәм уйгырлар

арасындагы әдәби-иҗади бәйләнешләр мәсьәләсе комплекслы өйрәнүне таләп итә. Совет власте чорындагы тоталитар система әлеге элемтәләрне ачарга ирек бирмәде, бүген исә әлеге мәсьәләне өйрәнү киң колач ала. Галим Р. Бердибай сүзләренә караганда, тюркологиядә фәнни тикшеренү эшләренең методологик нигезен тәшкил иткән яңа концепцияләр «төрки бердәмлек»не ныгытып кына калмыйлар, ә яшь буынның аңын модернизацияләләр, милли рухны көчәйтәләр.

Моңа нисбәтән төрки халыкларның тарихи-мәдәни бердәмлеген гәүдәләндергән борынгы язма истәлекләрне атап китү зарур. Барыннан да элек, рун язулы «Орхон-Енисей язмалары»н әйтергә кирәк. Алга таба, «Котадгу белег», «Диване лөгатет-төрк», «Диване Хикмәт», «Һибәтел хакаик» (Ә. Йүгнәки), «Мәхәббәтнамә» (Харәзми), «Кыйссаи Йосыф», «Кыйссасел әнбия» (Рабгузи), «Фәрһад-Ширин» яки «Хөсрәү-Ширин» һ. б.

«Китабы Дәдә Коркыт»ка кергән хикәя-кыйссаларда төрки халыкларның этник характеристикалары бирелгән: угыз баһадирларының чит ил басып алучыларына каршы, кабиләләр арасындагы ызгыш-талашка чик куеп, бердәм хакимият урнаштыру өчен көрәше бәян ителә. Галим А. Егеубай болай дип билгеләп үтә: «Төрки дөнья төрле территорияләргә, милләтләргә һәм халыкларга таркалуга карамастан, төрки телле халыкларга хас тел, сәнгать, танып-белү процесслары дәвамчанлыгын саклый. Бу әлеге халыкларның әдәби-мәдәни бәйләнешләрендә күзәтелә. Әдәби процессның нигезе – мәдәни мирасның асылында» [Егеубай, б. 18]. Поэтиканы, борынгы төрки әдәби мирасның нәфасәти-сәнгати системасын өйрәнү белән шөгыльләнүче галим борынгы төрки цивилизациянең нигезен тәшкил иткән әсәрләр – «Котадгу белег», «Диване лөгатет-төрк», «Диване Хикмәт», «Һибәтел хакаик» (Ә. Йүгнәки) – синхроник һәм диахроник дәрәҗәләрдә үзара тыгыз йогынты ясашуны күрсәтә, дип саный. «Без гадел сүз, халык акылы, мәкальләр һәм әйтемнәр, канатлы сүзләр һәм гыйбарәләр турында сөйләгәндә, барыннан да элек, казакъ, кыргыз, үзбәк, уйгыр, татар, нугай халыкларының бай рухи мирасы белән очрашабыз. Халыкларның бердәй үзенчәлекләргә ия булуы, табигать закончалыларының универсальлеге, шул нигездә барлыкка килгән йолалар һәм традицияләр, холык һәм үз-үзеңне тоту рәвеше, кешеләр арасындагы туганлык югарыда аталган кыйсса-хикәяләрдә һәм сүзлекләрдә урын ала» [Егеубай, б. 24].

Урын-җир атамалары, төрки халыклар әдәби мирасында урын алган образлы гыйбарәләр аларның дөньяга карашларындагы, тарихи язмышларындагы уртаклыклар турында сөйли. Борынгы төрки истәлекләр – әлеге фикерне тагын бер кат дәлилли.

Россия империясе һәм Совет власте елларында бөтен төрки дөнья казанышы саналган әдәби мирас аерым бер халыкның гына рухи кыйммәте буларак каралды.

Әйтик, азәрбайҗаннар һәм үзбәкләр «Китабы Дәдә Коркыт»ны үзләренең генә милли байлыгы дип санадылар, галимнәр, казакъ,

башкорт, татар зыялылары вәкилләре аны үз телләре призмасы аша өйрәнергә омтылдылар. «Диване лөгатет-төрк», «Котадгу белег», «Кодекс куманикус» турында да шуны ук әйтергә мөмкин.

Мондый мөнәсәбәт әлеге әдәби ядкярләрне аерым бер халык теле кысаларында тирәнтен өйрәнергә мөмкинлек бирә бирүен, әмма борынгы истәлекләрнең тарихилыгын һәм поэтикасын, нәфасәти-сәнгати формасын тулысынча ачарга ярдәм итми. Ягъни тикшерү объекты бер халык үзенчәлекләре кысаларында гына карала, бөтен төрки дөньяның милли-специфик характеристикалары исәпкә алынмый. Димәк, әсәр тарихи дәреслек яссылыгыннан өйрәнелми. Бу исә мәдәни-әдәби мирасны тулаем һәм комплекслы өйрәнергә комачаулый.

Без академик Р. Нургалинең түбәдәге фикерен тулысынча хуплыйбыз: «Казакъ әдәбиятының борынгы төрки һәм Урта гасырлар әдәбиятлары белән тугандашлык бәйләнешләрен билгеләү өчен, бу тарихи-мәдәни һәйкәлләрне бөтен яклап өйрәнергә кирәк. Димәк, безнең тюркологларга Енисейның югарыгы агымында урнашкан җирләргә дә, Орхон елгасы үзәнлекләренә дә барып, таш диварлардагы һәм плитәләрдәге язуларны үз күзләре белән күрергә, китап фондын һәм архив мәгълүматларын өйрәнергә, язмаларның күчермәләрен алырга кирәк. Бары тик шул вакытта гына бу әсәрләрнең поэтик стилен һәм әдәби юнәлешен өйрәнергә мөмкинлек туа» [Нұрғали, б. 12].

Шулай итеп, милли аерымлыклары булуга карамастан, төрки халыкларны уртак әдәби тамырлар, максат һәм мәнфәгатьләр, әхлакый, рухи һәм мәдәни кыйммәтләр, этика нормалары, төрки мәдәнияткә хас традицияләрне саклау һәм үстерү омтылышы берләштерә. Шуның белән бергә алар барыбыз өчен дә уртак проблеманы хәл итәләр: бер яктан, халыкның теленә, әдәбиятына, мәдәниятенә хас үзенчәлекләрне саклыйлар, икенче яктан, гомум глобальләштерү шартларында әдәби поликультур киңлекнең бердәмлеген тәэмин итәләр.

Әдәбият

Amineva V.R., Ibragimov M.I., Nagumanova E.F., Khabibullina A.Z.. G. Tukay’s poetry: the aspects of national identity / V.R. Amineva, M.I. Ibragimov, E.F. Nagumanova, A.Z. Khabibullina // XLinguae European Scientific Language Journal. Volume 8. Issue 1, January 2015, ISSN 1337–8384. С. 79–87.

Dautov Gumar F., Mingazova Liailia I., Sayfulina Flera S., Kayumova Gelyusya F. // Written heritage of the Golden Horde Opción, Año 34, Especial 2018. No. 14. S. 895–911.

Galimullin Foat G., Galimullina Alfiya F., Mingazova Liailia I. Common roots, common spirituality: literary relationships of the tatar and azerbaijani literature in the context of the dialogue of cultures// The Social Sciences. Year: 2016. Volume: 11. Issue: 16 | Page No.: 3940–3945.

Gimadieva Guluza Ilyasovna, Mingazova Liailia Ihsanovna, Sayilov Galib Amiruglu, Sayfulina Fleura Sagitivovna. General Roots, General Spirituality: Literary Interrelations of Literatures in the Aspect of Cultural Dialogue // Journal of History Culture and Art Research. Vol. 6, No. 4, September 2017. 497–504.

Mingazova L.I., Galimullin F.G., Galimullina A.F. Folk heroes in the poetry of the people of the Volga and Ural regions // Journal of Language and Literature (Baky, Azerbaijan). 2014. № 5 (4). С. 252–555.

Барласұлы Т. Сөз атасы – ертегі. Құранна сөз шертеді // «Қазақ әдебиеті» газеті. 06.10.2012. № 40.

Бердібай Р. Эпос – ел қазынасы. Алматы: Рауан, 1992. 148 б.

Гринцер П.А. Эпохи взаимодействия литератур Востока и Запада. М.: Рос. гос.гум.университет, 1997. 151 с.

Дюришин Д. Теория сравнительного изучения литературы. М.: Прогресс, 1979. 320 с.

Егеубай А. Құлабыз. – Алматы: Ана тілі, 2002. 193 б.

Ибраһимова Л.Х. Төрки халыклар иҗатында «Чура батыр» дастаны. Казан: Фикер, 2002. и др.

Қасқабасов С. Түгел түркі толғаған толағай жыр // «Қазақ әдебиеті» газеті. 21.06.2013. № 25.

Нұрғали Р. Сырлы сөз. Әдеби сын, зерттеу. 1 том. Алматы: Жазушы, 2000. 400 б.

Тойшыбаева С. Қазаққарақалпақ әдебиеттерінің байланысы. Алматы: Ғылым, 1977.88 б.

Уахатов Б. Өрнекті ойлар. «Кереку» баспасы. 2018. 294 б.

Урманче Ф.И. Лиро-эпос татар Среднего Поволжья. Казань: Татар. кн. изд-во, 2002.

Урманче Ф.И. По следам Белого волка. Ранние этнокультурные взаимосвязи тюрко-татарских племен. – Казань: ИЯЛИ, 1994.

Ибраева Айгерим Тарбин кызы,
педагогика фәннәре магистры, С. Торайгыров исемендәге Павлодар дәүләт университеты докторанты (Павлодар, Казакъстан)

Минһаҗева Ләйлә Ихсан кызы,
филология фәннәре докторы, Казан (Идел буе) федераль университеты профессоры